

An Bag-o Nga Ortografiya Han Winaray

Ginliwat ngan utro nga ginkaarabuyonan dida han binuhat nga harampang "Review and Enhancement of Waray Working Orthography" ha CLMD Office, Dep Ed RO 8, Government Center, Candahug, Palo, Leyte, Hulyo 12, 2017, kaupod nga mga tinaglawas nga magturutdo tikang ha 13 nga Schools Division han Rehiyon 8.

Ginkaaburuyunan dida han binuhat nga harampang "Pagpabaskog han Minat-an nga Pinulongan: A Colloquium on Waray Language," ha Leyte Normal University, dida han Mayo 16-17, 2011, kaupod an mga tinaglawas nga magturutdo han DepEd R-8 tikang ha Samar, N. Samar, E. Samar, Biliran ug Leyte.

Basi tul-id nga mapatumuan an MTBLME ha Sinirangan Bisayas, kinahanglan nga aton lakip nga himangrawan ngan santopon an Kadaan nga Abakadahan ug an Pinahilawig nga Abakadahan.

An Abakadahan nga Kadaan

1. An abakadahan nga kadaan mayda masunod nga maagi:

Aa “a” Bb “ba” Kk “ka” Dd “da” Gg “ga” Hh “ha” Ii “i”
Ll “la” Mm “ma” Nn “na” Ng ng “nga” Pp “pa” Rr “ra” Ss “sa”
Tt “ta” Uu “u” Ww “wa” Yy “ya” ‘ - (glottal stop)

2. An Abakadahan nga kadaan may tutulo nga tiringgan (3 vowels or V): Aa Ii Uu, ug desi-sais (16) nga mangarabay (consonants or C), nga amo an:

Bb Kk Dd Gg Hh Ll Mm Nn NG ng Pp Rr Ss Tt Ww Yy ‘ - (glottal stop)

An kada letra may katugbang nga usa ngan tunog ug linuluwas basi han natural nga kayakan hini ha kada dapit dinihi ha Sinirangan Bisayas.

3. An sinisiring nga “glottal stop” usa ngan mangarabay ug parte han abakadahan.

- May glottal stop ha butnga hiton C ug V ug nagamit han batlang (hyphen). Pananglitan: matíg-a.
- An pulong nga may glottal stop ha kataposan magamit han grave accent (paiwà ha Tagalog) ngan ibubutang ha bawbaw han V. Pananglitan: sabà.

- Linuluwas an glottal stop ha butnga han duha nga V pero diri sinusurat.

Pananglitan: tiil', pero diri isinusurat hin ti-il.

- Diri liwat ini sinusurat kun an glottal stop aada ha katikangan han pulong.

Pananglitan: arog, diri -arog; pero gagamitan hin batlang an \\\"mag-arog\\\" nga pulong.

4. An paglaton (syllabic pattern) han tuminungnong nga mga pulong ha Winaray amo an, CV ug CVC.

Pananglitan: balay = CV-CVC.

Gawas han h, tanan nga C hikakagian ha unahan (onset) (CV) o, kataposan (coda) (CVC). Tanan nga V ginagamit para makahimo hin usa kalaton (syllable nucleus) (CV or CVC).

5. An stress, o accent.

- Kugit nga matarom (acute diacritic) (') , kugit nga pasangko (grave accent) (?) ngan kugit nga bari (circumflex) (^) angay gamiton komo tigaman han “accent”.>/li>

Pananglitan: susô (fresh water snail), susò (tightly knit), susó (breast)

Subay han Phonetic nga pag-aram, nahibaroan nga an kahilaba o, kahaligot han laton ha syahan ngadto ha butnga han pulong ha Waray may kalabutan han “accent.”

Pananglitan, ha pulong nga gútom 'hunger' vs. gutom 'hungry', an syahan nga gó hilaba an pagluwas, samtang an ikaduha nga gu huruhaligot.

Ini nga pagkakaiba maipapakita pinaagi han pagbutang han gu gamit an acute diacritic (')

Pananglitan: gútom (hunger), ug diri nabubutangan hin (') an ikaduha ug huruhaligot nga gu, e.g. gutom (hungry), diri gutóm.

- Possible liwat nga an pulong damo an laton nga may accent

Pananglitan: mákáon, kun diin an may syahan ug ikaduha nga accent ha usa kapulong.

- An laton nga may istruktura nga CVC ug hikakagian san-o an kataposan nga laton han termino permi mayda “accent” o, “stress”,

Pananglitan: bag-o, ándam

- Iginmumuhang ini nga mga ginhingadayan ha igbaw (punto a, b, ug c) ha ngaran han kun ano an eksakto, labi na kun an tutudoan kabataan nga magtitikang pa la magbasa/magsurat, angay gud nga itutdo kun tiunan-o an pamutang han mga tigaman.

6. An kadaan nga abakadahan gagamiton komo batakan nga pananglitanan ha pagtutdo han bata pagluwas, pagbasa, pamati ug pagsurat nga nagamit han tuminungnong nga mga pulong. Para han hinuram o, espesyal nga klase hin mga termino, papahalawigon an abakadahan basi mahilakip an tiringgan Ee Oo ug mangarabay Cc Ff Jj Nñ Qq Vv Xx Zz. Gagamiton ini nga mga hinuram nga mga letra ha mga ngaran hin tawo, lugar, ug scientific/teknikal nga termino ug iba pa.
Pananglitan: Jose, Zaragoza, La Paz, Quinapóndan, sodium chloride ug iba pa

An makasaysayan nga kasurat han mga pulong diri na angay liwaton.

An Pinahilawig nga Abakadahan

Dara han pagkahiruhibalag han lain-lain nga mga pinulongan, upod an bag-o nga mando ha aton kalugaringon pinulongan ha edukasyon, diri gud naton malilikayan nga may mga pagbabag-o ha aton lingwahe—nga magreresulta hin kaliwat han kaluwas, pagdukwag han bokabularyo, pagsagol-sagol han mga pulong (code-mixing) ug iba pa.

An pagkasulod han hinuram nga mga termino ha aton pinulongan nagresulta liwat hin pagbabag-o han istruktura han paglaton ha aton yinaknan.
pananglitan: traysikol (may CCVC-CV-CVC nga istruktura hin paglaton) kompara han CV-CVC nga istruktura hin paglaton (balay, pananglitan)

Asya nga kinahanglan gud nga aton pahilawigon an aton abakadahan basi liwat ini nga aton pinulongan dumukwag.

1. An Pinahilawig nga Abakadahan amo an masunod:

Aa “ey” Bb “bi” Cc “si” Dd “di” Ee “i” Ff “ef” Gg “ji” Hh “eych” Ii “ay” Jj “jey” Kk “key”, Ll “el”, Mm “em”, Nn “en”, Ññ “enyé” Ng ng “enji” Oo “o” Pp “pi” Qq “kyu” Rr “ar” Ss “es” Tt “ti” Uu “yu” Vv “vi” Ww “dobol yu” Xx “eks” Yy “way” Zz “zi” - “glottal stop”

2. Tinatagan hin higayon hini nga Pinahilawig nga Abakadahan an bata nga makahimo ug makasantop han nag-iiba-iba nga kasurat han aton mga pulong diri la an ha aton kalugaringon.

pananglitan: pangadyì/pangadi; inóm, kun upod na an mga hinuram nga tunog/letra (e.g. taksi/taxi, computer/kompyuter)

3. Kundí, an Pinahilawig nga Abakadahan dirí na masubay han “one symbol, one sound” nga prinsipyó. An usa nga letra posible na magkamay-ada duha, o damo pa nga tunog.

Pananglitan: Catbalogan (“c” = “k”), Cecilia (“c” = “s”); Jose (“j” = “h”), Jenny (“j” = “j”)

Asya nga angay nga unahon anay ha pagtutdo pagbasa an orihinal nga abakadahan nga dirí komplikado hin duro. Pinaagi hini, madagmit nga mahihimo han bata pagdebelop han iyaabilidad pagbasa ug pagsurat.

Pinaagi han padayon nga paggamit ug pag-eksperimento, naglalaom kita nga matutlid an ortografiya han aton yinaknan nga asya an magagamit ha multilingwal nga pagaram han aton kabataan gamit an kalugaringon pinulongan.

An Paggamit han mga agi o, ug u ha Pinahilawig nga abakadahan

1. An tanan nga mga tuminungnong nga pulong ha Waray nagamit han a, i, u ug o. Waray an e nga agi.

2. Kun an tuminungnong nga pulong ha Waray ha usa nga pahayag (stem/base form) may uusa la nga tiritiringgan nga /y*/ , o /u*/ ngan aadi ha kataposan ug waray nasunod nga mangarabay, an letra nga “o” an gagamiton.

Pananglitan: liko, kato, lako, bato, igo, pato, tigo, ito, ato, walo, palo, dako

3. Kun an tanan nga tuminungnong nga pulong ha Waray ha usa nga pahayag may tunog nga /u*/ o, /y*/ magamit han “u” ha syahan ngadto ha ikaduha (o, ikatulo) nga laton ngan gagamiton la an “o” ha kataposan nga laton kun an pulong nagtatapos hin /y*/ , o /u*/ nga tiringgan ug sinusundan hin mangarabay.

Pananglitan: sulod, upod, usa, pulong, uyón, gurang, bungbong, buho, kurukuso, bungabong, tunton, guol

Gawas an: oo

4. Pero kun an tuminungnong nga pulong ha Waray ha usa nga pahayag (stem/base form) may bisan pira kalaton ug may uusa la nga tunog nga /y*/ , o /u*/ , o dirí ngani uusa la an /y*/ , o /u*/ nga tunog ug sinusundan hin mangarabay ha kataposan, gagamiton an “o”.

Pananglitan: abot, kitikot, manok, tipon, tapod, tahod, likod, patod, lawod, gahom, kapot, gaod, haton, naton, aton, amon, balon, tig-ob, amon, naton, gios, labot

Gawas an: kun, agud

5. Kun an tuminung nong nga pulong may mga letra nga nagsusurunod nga /u/, an kataposan nga '/u/ ginagamit an letra nga o. Kun an pulong dudugangan hin pangabit nga on, an kataposan nga letra nga "o" igsusurat nga "u" antis igdugang an pangab-it nga -on.

Pananglitan:

Kurukuso → *kurukusuon*

Luto → *lutuon*

Dugo → *duguon*

Kuto → *kutuon*

6. An mga hinablosan nga pulong nga nagamit han /o/ nga tiringgan magamit han letra nga "o". Waray tuminungnong nga pulong ha Waray nga nagtitikang hin letra nga "o." An hikakagian nga mga pananglitan ha pagpurulongan nira Abuyen (2005), Makabenta (2004) ug Unruh(1993) tanan hinuram.

Pananglitan: oras, orakulo, oriinal, obispo, obligado, obligasyon, obra, obrero, okasyon, oktobre, okupado, oerasyon, opisina, ospital, etc.

7. An Pagamit han i ug e ha Pinahilawig nga abakadahan

1. An tanan nga mga tuminunong nga mga pulong ha Waray nga may tiringgan/tunog nga /i/ kinahanglan isurat gamit an i ug diri an e.

Pananglitan: diri, dinihi, kirikisi, iba, iban, ibi, ibid, ikid, ikis, ikis-ikis, ikit-ikit, ikmi, iktay, idlip, id-id, igo, igo-igo, ini, iliw, ipil, ipil-ipil, iwisiti, itik, hini, didi

2. Dara han impluwensya han dayo nga mga pinulongan sugad han Espanyol ug Inenglis ha aton yinaknan, an agi nga "e" angay nga gamiton para han mga pulong nga mga hinablosan nga may tiringgan nga /e/. Angay tigamnan nga kasagaran linuluwas ini nga tiringgan /e/ sugad hiton tiringgan nga /i/. Dida han pagpurulongan nira Abuyen (2005), Makabenta (2004) ug Unruh (1993) an tanan nga pulong nga nagtitikang o, may "e" kadam-an hinuram tikang ha Inenglis ug Katsila.

Iginsusuhestyon hini nga ortografiya nga kopyahon la an tiringgan han huhudmon nga pulong [copy-the-vowel-from-the-source-word, (kitaa liwat an ortografiya han Bisaya Magazine)].

Pananglitan:

Bandera (Spanish: Bandera) – flag

Aksidente (Spanish: Accidente) – accident

Ahensiya (Spanish: Agencia) – agency

Ahente (Spanish: Agente) – agent

Gawas an mga pulong nga naka-establish hin historical spelling, pananglitan: bintana.

3. An mga scientific ug teknikal nga mga termino angay nga isurat base han orihinal nga kasurat hini ha English, Latin, etc. ug diri na angay nga liwaton agud umangay han aton kayakan.

Pananglitan: carbon dioxide, pdf file, Windows etc.

4. Ha iba nga mga tuminungnong nga pulong, igdudugang la an mga pangab-it ngan diri na uutohon an baybay.

Pananglitan:

Baton → batona
Lidong → lidongi

5. Ha paggamit han batlang

- Kun gindodable an ugat nga pulong

Pananglitan:

balik-balik	banog-banog	balay-balay
matiwog-tiwog	mahamis-hamisan	

- Kun may pabut-ol (glottal stop)

Pananglitan:

hin-o	tam-is	ul-ol
-------	--------	-------

Però Kun an pabut-ol aada ha butnga han pulong diri na ini bubutangan hin batlang

Pananglitan: tiil baa

6. Lagda para han mga hinuram nga mga pulong

- Kun an mga huhuramon nga mga pulong magamit hin mga tig-dugtong (affixes), ibulag an hinuram nga pulong ngadto han mga tig-dugtong.

Pananglitan:

ig-verify	
ig-text	
washing-i	
load-i	
ig-computer	
ig-check	
internet-tan	

- Kun huhuramon an pulong tikang ha iba nga pinulongan, uutrohon la an baybay kun iba na an kagamit o buot-ipasabaot tikang han orihinal nga kahulugan.

Pananglitan:

istambay means waray trabaho; waray ginhihimo versus stand by means to wait

diresto means "go straight" versus
derecho (Spanish) means to turn to a direction

ismagol means "slippers" versus *smuggled* (English) to take or bring something illegally & secretly

An paggamit han bahol nga letra/agì, gamay nga letra/agì ug mga kugit

An paggamit han bahol nga letra/agì (capital letters), gamay nga letra/agì (small letter) ug mga kugit (punctuation marks) masunod han nababatasan nga mga aludayday ha akademiko nga pagsurat.

An mga ngaran han mga kugit Winaray amo an masunod:

1. sisip – apostrophe
2. kugit – diacritical mark
3. tiringgan – vowel
4. abakadahan – alphabet
5. tigaman panpakiana – question mark
6. mangarabay – consonant
7. batlang – dash
8. turuok/kawhit – comma
9. tulbok – period;
10. hil-ot – parenthesis
11. kugit-kugit – quotation mark
12. katingala – exclamation point
13. balaong/tulbok-kawhit – semi-colon
14. laton – syllable
15. kambang – colon
16. gamay nga agì – lower case/ small letter
17. bahol nga agì – capital letter
18. bagis – hyphen
19. diphthong – laton-tiringgan
20. consonant cluster-latón-mangarabay
21. letter- agì
22. pronoun-taligngaran

N.B. Ini nga abakadahan nabug-os nira Voltaire Q. Oyzon, Firie Jill T. Ramos ug Michael Carlo C. Villas pinaagi han tambulig ni Dr. Ricardo Ma. D. Nolasco han Department of Linguistics, UP Diliman, ug an supporta ha Leyte Normal University ha panguna han ira Presidente Dr. Evelyn C. Cruzada.

Ha pagpakita han amon pag-uyon ug pagsuporta han ginkasarabotan nga pagrepaso han Ortografiya han Winaray dida han katitirok "Review and Enhancement of Waray Orthography", amon igin-uupod dinihi nga dokumento an amon pirma yana, nga Hulyo 12, 2017 ha CLMD Office, Regional Office 8, Candahug, Palo, Leyte.

1. DR. GERTRUDES C. MABUTIN	Education Program Supervisor	DepEd Regional Office
2. MR. VOLTAIRE Q. OYZON	Associate Professor	LNU, Tacloban City
3. GRETEL LAURA M. CADIONG	Education Program Supervisor	Tacloban City
4. SYLVIA D. VILLANUEVA	Education Program Supervisor	Northern Samar
5. ELMA B. OMBROG	Teacher III	Northern Samar

6.	CONCHITA D. DACUTANAN, Ph.D. Division	PSDS	Catbalogan City
7.	WILMA S. CARREON <i>Carreon</i>	Senior Educ. Prog. Supervisor	Biliran Division
8.	MARY PAZ B. GARZON <i>JnB91</i>	Master Teacher I	Biliran Division
9.	SHIRLEY B. BACAL <i>S. Bacal</i> Division	Education Program Supervisor	Borongan City
10.	HILDA P. BASEA <i>Basea</i>	Master Teacher II	Leyte Division
11.	ARLITA V. LABACLADO <i>Arlita V. Labaclado</i>	Education Program Supervisor	Leyte Division
12.	RAMIRA R. TAYONI <i>Ramira R. Tayoni</i>	Master Teacher II	Leyte Division
13.	RUTH G. POBLETE <i>Poblete</i>	Education Program Supervisor	So. Leyte Division
14.	YOLANDA B. BERSABAL <i>Yolanda B. Bersabal</i>	Head Teacher II	Maasin Division
15.	GLORIA R. DIOMANGAY <i>Gloria R. Diomangay</i> Division	Master Teacher 1	Calbayog City
16.	MYLANE V. BARQUERA <i>Mylane V. Barqua</i>	Education Program Supervisor	Ormoc City Division
17.	LOURDES L. MATAN <i>Lourdes L. Matan</i> Division	Education Program Supervisor	Calbayog City
18.	IMELDA E. GAYDA <i>Imelda E. Gayda</i>	Education Program Supervisor	E. Samar Division
19.	HAYDEE R. ALBURO <i>Haydee R. Alburro</i>	Teacher III	E. Samar Division
20.	JENEVIN V. GARCIA <i>Jenelyn V. Garcia</i>	KATIG President	

21. MARGILINA C. MENDOZA	Education Program Supervisor	Baybay Division
22. MELISSA N. MABANGUE	EPS-Designate	Samar Division
23. GERALDINE M. LADIAO Division	Teacher 1	Tacloban City
24. MELISSA B. BALDOTA Division	Teacher III	Tacloban City